

WOJCIECH RYSZARD RZEPKA

Poznań

MORFOLOGIZACJA RODZAJU W ZAKRESIE FLEKSJI RZECZOWNIKÓW W DOBIE STAROPOLSKIEJ

Badania prof. M. Kucalą dowiodły, iż proces morfologizacji jest głównym nurtem ewolucji kategorii rodzaju w języku polskim¹. Proces ten przemodelował strukturę rodzaju gramatycznego rzeczowników, który z kategorii wyłącznie syntaktycznej, nienacechowanej fleksyjnie w języku prasłowiańskim i prawdopodobnie przedhistorycznym polskim, stał się kategorią syntaktyczno-fleksyjną. Istotą procesu morfologizacji jest przede wszystkim zwiększanie się zależności form rzeczowników od ich rodzaju – końcówki rzeczownikowe stają się nie tylko wykładnikami kategorii przypadku oraz liczby, lecz również i rodzaju. W efekcie postępującej morfologizacji we współczesnej polszczyźnie "w niektórych przypadkach zróżnicowanie odmiany samych rzeczowników przynosi więcej informacji co do rodzaju niż formy łączących się z tymi rzeczownikami przymiotników i zaimków"².

Proces morfologizacji rodzaju przebiegał w kilku etapach, w ciągu wielu stuleci. Początki procesu niektórzy badacze odnoszą już do okresu prasłowiańskiego. Charakteryzując zachodzące wówczas zmiany w zakresie kategorii rodzaju, prof. L. Moszyński stwierdza: "Dający się zrekonstruować najdawniejszy stan prsł. przedstawia dalszy etap rozwojowy tego systemu. Głównym motorem przemian była dążność do zbudowania morfologicznego wykładnika kategorii rodzaju gramatycznego. Polegało to przede wszystkim na wiązaniu rodzaju gramatycznego z typem morfemu tematycznego. I tak rozwijający się trójrodzajowy system przymiotnika zaczął oddziaływać na formy rzeczownikowe. W okresie

---

¹ M. Kucalą. *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*. Wrocław 1978. Por. też: Z. Stieber. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa 1979 s. 99-104 (rozdziały: "Rozwój kategorii rodzaju"; "Wpływ rodzaju gramatycznego na końcówki przypadkowe").

² Kucalą, jw. s. 181.

przedślowiańskim wyszły całkowicie z użycia rzeczowniki żeńskie *-o-* tematowe oraz żeńskie i nijakie *-u-* tematowe. Uogólnienie w rodzaju męskim rzeczowników końcówki *-ъ* dało zgodność rzeczowników *dobrъ rabъ* i *dobrъ synъ*. W rodzaju nijakim była to zgodność *dobro lěto*, w żeńskim *dobra žena*. Z tematów na *-a-* usunięto wszystkie rzeczowniki męskie nieosobowe, pozostały tylko nieliczne osobowe typu *dobrъ *voldyka* [...] Zanikły całkowicie neutra na *-i-*, utrzymały się jednak rzeczowniki zarówno męskie (*dobrъ gostъ*), jak i żeńskie (*dobra kostъ*)³.

Proces przekształcania się dawnych przedślowiańskich deklinacji różnorodnych w deklinacje jednorodzajowe (i tym samym nadania morfemowi tematycznemu funkcji wykładnika rodzaju) nie został jednak – jak wiadomo – sfinalizowany. Zasadnicza przebudowa systemu fleksyjnego rzeczowników, jaka się dokonała w językach słowiańskich: rozpad deklinacji tematycznych, przekształcanie się dawnych paradygmatów tematowych w paradygmaty rodzajowe, spowodowały, iż z konieczności funkcję morfologicznych wykładników kategorii rodzaju przejmować zaczęły końcówki rzeczownikowe. Ten drugi etap morfologizacji rodzaju zazębia się już z dziejami fleksji rzeczowników polskich i przypada na okres przedpiśmienny oraz dobę staropolską. "Już wtedy w zasadzie końcówki tematowe przekształciły się w rodzajowe [...] Poświadczone w najstarszych polskich tekstach formy przypadkowe są wyraźnie zależne nie od dawnych tematów, ale od rodzaju rzeczowników"⁴. W okresie przedpiśmiennym i piśmiennym doby staropolskiej dokonał się proces morfologizacji starych rodzajów gramatycznych (męskiego, żeńskiego i nijakiego) oraz ukształtował się fleksyjny wykładnik morfologiczny (synkretyczna forma dop.-bier. lp.) nowego, choć też w zasadzie ogólnosłowiańskiego, rodzaju męskożywotnego⁵. Wreszcie trzeci etap procesu morfologizacji to, przypadające w zasadzie na dobę średniopolską, formowanie się w mianowniku i bierniku lm. imiennych części mowy wyróżników najmłodszego z rodzajów (męskoosobowego), szczegółowo już opisane w literaturze przedmiotu⁶.

Tematem tego artykułu jest dotychczas szczegółowo nie przedstawiony proces morfologizacji starych rodzajów gramatycznych przypadający na dobę staro-

³ *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa 1984 s. 213.

⁴ K u c a ł a, jw. s. 180-181.

⁵ Dzieje rodzaju męskożywotnego w języku polskim szczegółowo przedstawił M. Kucala (jw. s. 82-93, 161-165, 171-173); por. też: S t i e b e r, jw. s. 99 n. W kwestii morfologizacji starych rodzajów gramatycznych w liczbie mnogiej zob. też: W. R z e p k a. *Morfologizacja i demorfologizacja rodzaju w historii paradygmatu liczby mnogiej rzeczowników polskich*. "Poradnik Językowy" 1986 z. 5 s. 292-305.

⁶ K u c a ł a, jw.; W. R. R z e p k a. *Dopełniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII wieku*. Wrocław 1975; J. Z i e n i u k o w a. *Rodzaj męski osobowy we współczesnych językach zachodniosłowiańskich*. Wrocław 1981.

polską. Polegał on – jak już wspomniałem – na nabywaniu przez końcówki rzeczownikowe funkcji wykładników kategorii rodzaju, przy czym informacja rodzajowa realizuje się przez opozycję końcówek (lub grup końcówek), z których każda obsługuje rzeczowniki innego rodzaju. Z wyjątkiem deklinacji dawnych tematów na *-ŭ-*, do której należały nieliczne rzeczowniki męskie, pozostałe deklinacje były dwurodzajowe (tematy na *-o-*, *-io-* grupowały maskulina i neutra, na *-a-*, *-ia-* feminina oraz maskulina osobowe typu **voldyka*, na *-i-* feminina i maskulina), tematy spółgłoskowe obejmowały rzeczowniki trzech rodzajów (typ **kamy, slovo, telę, jątry, mati*). Przegrupowaniu się rzeczowników w paradygmaty rodzajowe towarzyszyć więc musiały w poszczególnych przypadkach zmiany w dystrybucji końcówek pierwotnie obsługujących rzeczowniki różnych rodzajów. Polegały one najczęściej na rodzajowym rozgraniczeniu ich zasięgu, różnym w różnych przypadkach. Efekty tych zmian widoczne są w tekstach XIV-XV-wiecznych i na ich podstawie można je względnie dokładnie odtworzyć, początki przypadające na dobę przedpiśmienną w przybliżeniu zrekonstruować. Rekonstrukcji systemu fleksyjnego rzeczowników w dobie Mieszka I dokonał przed blisko trzydziestu laty T. Lehr-Splawiński⁷. Zakładał on, iż rzeczowniki polskie grupowały się już w tym okresie w deklinacje rodzajowe, chociaż odrębność starych paradygmatów tematycznych nie została jeszcze całkiem zatarta. Poniżej dokonuję przeglądu zmian ustanawiających opozycje rodzajowe w poszczególnych przypadkach: biorę za punkt wyjścia procesy morfologizacji ustalenia T. Lehra-Splawińskiego, konfrontując je ze stanem z końca doby staropolskiej, zaświadczonego w tekstach i opisanym w literaturze przedmiotu. Uwzględniam również stan zróżnicowania rodzajowego zaimków oraz przymiotników w odmianie prostej i złożonej. Intencją tego artykułu jest bowiem również zwrócenie uwagi na doniosłą rolę rozróżnień rodzajowych w zaimkach i przymiotnikach, które w wielu przypadkach były powielane przez rzeczowniki. Tym samym, podobnie jak w procesie morfologizacji młodszych rodzajów gramatycznych (męskoosobowego oraz męskożywotnego) oraz w procesie demorfologizacji rodzaju w cel., narz. i miejsc. (w gwarach również w dop. lm.)⁸, spełniły one rolę wzorca strukturalnego również w zakresie morfologizacji starych rodzajów gramatycznych: męskiego, żeńskiego i nijakiego.

---

⁷ Jak mówiono w Polsce w dobie Mieszka I. Szkic historyczny. W: *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia*. T. 2: *Spółczesność i kultura*. Poznań 1962 s. 189-214.

⁸ W szczegółach zob. K u c a ł a, jw.; W. R. R z e p k a. *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVII wieku*. Poznań 1985; t e n ż e. *Morfologizacja i demorfologizacja rodzaju ...* (zob. przyp. 5 niniejszego artykułu).

1. Mianownik lp.

a) Zróżnicowanie rodzajowe form fleksyjnych zaimków i przymiotników w odmianie prostej i złożonej: opozycja męskie || żeńskie || nijakie.

b) Stan zróżnicowania rodzajowego form fleksyjnych rzeczowników w początkach doby staropolskiej (formy niezopozycjonowane pod względem rodzajowym ujęto w obwódki):

maskulina: *stōt*, *māž*, *vōt*, *gost', kamy (kařeń?)*

neutra: *l'ato*, *pol'e*, *iřeę*, *t'el'ę*

feminina: *voda*, *duša*, *kost'*, *mat'i*, *jątry*

c) Stan zróżnicowania rodzajowego form fleksyjnych rzeczowników u schyłku doby staropolskiej: Mimo zastąpienia form typu *kamy*, *jątry*, *mat'i* przez formy typu *kařeń*, *jątrev'*, *mac'* (*macierz*) utrzymała się nieopozycyjność miękkotematowych rzeczowników męskich i spółgłoskowych rzeczowników żeńskich. Rozróżnienia rodzajowe w tych grupach rzeczowników realizują się w połączeniach kongruencyjnych z zaimkami i przymiotnikami.

2. Dopełniacz lp.

a) opozycja: żeńskie || nieżeńskie

b) maskulina: *stoła, mąža*, *vołu*, *gost'i (gost'a?), kařeńe (kařeńa?)*

neutra: *l'ata, pol'a, iřeńe (-ńa), t'el'ę't'e (-t'a)*

feminina: *vody*, *dušę*, *kost'i, mat'e'e, jątrvé*

c) Stabilizacja form typu *gost'a*, *kařeńa*, *iřeńa*, *t'el'ę't'a* spowodowała opozycję rodzajową: żeńskie || nieżeńskie, identyczną jak w dop. lp. zaimków i przymiotników.

3. Celownik lp.

a) opozycja: żeńskie || nieżeńskie

b) maskulina: *stołu, mąžu*, *vołovi*, *gost'i (gost'u?), kařeńi, kařeńu?*

neutra: *l'atu, pol'u, iřeńi(-ńu), t'el'ę't'i(-t'u)*

feminina: *vod'ę*, *duši, kost'i, mat'efi, jątrvi*

c) Ekspansja form typu *gost'u*, *kařeńu*, *iřeńu*, *t'el'ę't'u* (także również *gościowi*, *kamieniowi*) spowodowała opozycję rodzajową: żeńskie || nieżeńskie, identyczną jak w cel. lp. zaimków i przymiotników.

4. Biernik lp.

a) opozycja: męskie || żeńskie || nijakie

b) maskulina: *stōt*, *māz̄*, *vōt*, *gost'*, *karheń*

neutra: *l'ato*, *pol'e*, *ińę*, *t'el'ę*

feminina: *vodq*, *dušq*, *kost'*, *ma'e'ef*, *jątręv*

c) Wykształcenie się synkretyzmu dop.-bier. rzeczowników męskich żywotnych (*męza*, *wołu*, *gościa*) ograniczyło zakres nieopozycyjności rodzajowej rzeczowników męskich i żeńskich. Utrzymuje się ona nadal w zakresie męskich, nieżywotnych rzeczowników miękkotematowych. Rozróżnienie rodzajowe w tej grupie rzeczowników realizuje się w kongruencji z zaimkami i przymiotnikami.

5. Narzędnik lp.

a) opozycja: żeńskie || nieżeńskie

b) maskulina: *stoleń*, *mążeń*, *voeń*, *gost'eń*, *karheńeń*

neutra: *l'ateń*, *pol'eń*, *ińeńeń*, *t'el'ę'eń*

feminina: *vodq̄*, *dušq̄*, *kost'q̄*, *ma'e'efq̄*, *jątrvq̄*

c) Od początków doby staropolskiej istniała opozycja rodzajowa: żeńskie || nieżeńskie, identyczna jak w narz. lp. zaimków i przymiotników.

6. Miejscownik lp.

a) w zaimkach i przymiotnikach w odmianie złożonej opozycja: żeńskie || nieżeńskie, w odmianie prostej przymiotników brak opozycji rodzajowych

b) maskulina: *stol'ě*, *mąži*, *vołu*, *gost'i*, *karheńi* (*karheńu*?)

neutra: *l'ět'ě*, *pol'i*, *ińeńe*, *t'el'ę'te*

feminina: *vod'ě*, *duši*, *kost'i*, *ma'e'efe*, *jątrve*

c) W początkach doby staropolskiej z wyjątkiem nielicznej grupy rzeczowników dawnej deklinacji na *-ŭ-*, brak opozycji rodzajowych. W wyniku upowszechnienia się form rzeczowników męskich i nijakich z końcówką *-u* (*mężu*, *polu*, *gościu*, *kamieniu*, *cielęciu*, *imieniu*, *śoneczku*, *progu*, *duchu*, *karku* itp.) wykształciła się opozycja żeńskie || nieżeńskie obejmująca rzeczowniki miękkotematowe oraz twaridotematowe na tylnojęzykową *-k*, *-g*, *-ch*. Pozostałe rzeczowniki twaridotematowe mają wspólną bezrodzajową formę miejscownika (*o wodzie*, *o lecie*, *o stole*).

7. Wołacz lp.

a) opozycja: męskie || żeńskie || nijakie

b) maskulina: *stol'e*, *mąžu*, *vołu*, *gost'i*, *kamy* (*karheńu*?)

neutra: *l'ato*, *pol'e*, *ińę*, *t'el'ę*

feminina: *vodo*, *duše*, *kost'i*, *ma'e'efi*, *jątrvi*

c) Upowszechnienie się form typu *gościu*, *kamieniu*, *duszo* zopozycyowało w znacznym stopniu rzeczowniki męskie wobec nijakich i żeńskich. Nieopozycyjne pozostały nadal rzeczowniki twar-dotematowe męskie (typ *stole*) wobec miękkotematowych nijakich (typ *pole*) oraz żeńskie samogłoskowe (typ *wodo*, *duszo*) wobec twar-dotematowych nijakich (typ *lato*). W tych grupach rzeczowników różnicowanie rodzajowe realizuje się kongruencyjnie.

8. Mianownik lm. i wołacz lm.

a) opozycja: męskie || żeńskie || nijakie

b) maskulina: stol'i, mąži, *vołove*, gost'e, karheńe

neutra: *l'ata, pol'a, iřhona, t'eł'ęta*

feminina: *vody, duřě*, kost'i, mař'eře, jątrve

c) Wyraźnie rysuje się jedynie opozycja: nijakie || męskie, żeńskie (nie-nijakie), wyrazistą funkcję rodzajową ma również końcówka *-owie*. Rozpowszechnienie się w męskich rzeczownikach twar-dotematowych form typu *stoły*, *ploty* nie zopozycyowało ich wobec twar-dotematowych rzeczowników żeńskich (por. *wody*, *ryby* itp.).

9. Dopełniacz lm.

a) Brak różnicowania rodzajowego form zaimków i przymiotników w obu typach odmian.

b) maskulina: stōł, mąž(-i?), *vołov*, gost'i, karhon (karheńi?)

neutra: l'at, pōl', iřhon, t'eł'qt

feminina: vōd, d'uř, kost'i, mař'or, jątrve

c) W początkach doby staropolskiej jedynie *-ov* posiadało wyraźnie funkcję rodzajową, lecz wydzielało tylko bardzo nieliczną grupę rzeczowników z dawnych tematów na *-ǫ*. Mimo bardzo skromnej podstawy było jednak końcówką najwyrazistszą zarówno pod względem rodzajowym, jak i głosowym, usuwało ponadto homonię dop. lm. i mian. lp. (u nieżywołnych również bier. lp.) bardzo licznych maskulinów miękkotematowych, odnawiając opozycję obydwu tych przypadków. Ten czynnik był pierwszym motorem zmian i zdaniem badaczy fleksji słowiańskiej wyzwolił ekspansję *-ov* w całej Słowiańszczyźnie⁹. Przesądził też o ukształtowaniu się w dop. lm. opozycji rodzajowej męskie || niemęskie. Ekspansja *-ov* w dobie staropolskiej objęła już wszystkie rzeczowniki męskie, w pierwszych dziesięcioleciach XVI w. bezkończówkowe dop. lm. w twar-dotemato-

⁹ Por. M. H o n o w s k a. *Problemy historii fleksji słowiańskiej na tle nowszych ujęć synchronicznych*. Wrocław 1975 s. 55 n., 78.

wych maskulinach to nieliczne resztki, w maskulinach miękkotematowych *-ov* przybiera 55% dopełniaczy. Tak więc na przełomie doby staro- i średniopolskiej końcówka *-ov* osiągnęła status wykładnika rodzajowego: zerwana wówczas została łączność fleksyjna między rzeczownikami męskimi a żeńskimi i nijakimi w zakresie tematów twardych i bardzo znacznie ograniczona w zakresie tematów miękkich¹⁰.

10. Celownik lm.

a) W zaimkach i przymiotnikach odmiany złożonej brak rozróżnienia rodzajowego, w odmianie prostej przymiotników opozycja: żeńskie || nieżeńskie.

b) maskulina: *stolom, mężem, wołem, gost'em, karżeńem*

neutra: *l'atom, pol'em, imżeńem, t'el'ę't'em*

feminina: *vodam, dušam, kost'em, mat'e'em, jętrv'em*

c) Uogólnienie końcówki *-am* na wszystkie feminina oraz *-om* na wszystkie maskulina i neutra (szczątkowo występują tylko formy typu *gościem*) wytworzyło opozycję: żeńskie || nieżeńskie.

11. Biernik lm.

a) opozycja: nijakie || nienijakie

b) maskulina: *stoły, męże, woły, gost'i, karżeńe*

neutra: *l'ata, pol'a, imona, t'el'ęta*

feminina: *vody, duše, kost'i, mat'efi, jętrvi*

c) Przez całą dobę staropolską utrzymuje się w bierniku lm. rzeczowników opozycja: nijakie || nienijakie.

12. Narzędnik lm.

a) W zaimkach i przymiotnikach odmiany złożonej brak rozróżnienia rodzajowego, w odmianie prostej przymiotników opozycja: żeńskie || nieżeńskie.

b) maskulina: *stoły, męzi, wołni, gost'ni, karżeńni*

neutra: *l'aty, pol'i, imony, t'el'ęty*

feminina: *vodarni, dušarni, kost'ni, mat'e'ni, jętrv'ni*

c) Uogólnienie końcówki *-ami* na wszystkie feminina (formy typu *kości* występowały szczątkowo) wytworzyło opozycję: żeńskie || nieżeńskie.

¹⁰ Zob. R z e p k a. *Morfologizacja i demorfologizacja rodzaju ...* s. 296.

13. Miejscownik lm.

a) W zaimkach i przymiotnikach odmiany złożonej brak rozróżnienia rodzajowego, w odmianie prostej przymiotników opozycja: żeńskie || nieżeńskie.

b) maskulina: *stoł'ěch, mążich, vołech, gost'ech, karheńech*

neutra: *l'ět'ěch, pol'ich, irheńech, t'el'ęt'ech*

feminina: *vodach, duśach, kost'ech, mat'ełech, jątrvéch*

c) Uogólnienie końcówki *-ach* na wszystkie feminina oraz *-ech* na wszystkie maskulina i neutra wytworzyło opozycję: żeńskie || nieżeńskie.

14. Mianownik-biernik liczby podwójnej

a) W zaimkach i odmianie prostej przymiotników opozycja: męskie || niemęskie, w odmianie złożonej przymiotników: żeńskie || nieżeńskie.

b) maskulina: *stoła, mąża, voły, gost'i, karheńi*

neutra: *l'ět'ě, pol'i, irheńi, t'el'ęt'i*

feminina: *vod'ě, duši, kost'i, mat'efi, jątrví*

c) Uogólnienie końcówki *-a* na rzeczowniki miękkotematowe męskie typu *gość, kamień* wytworzyło opozycję: męskie || niemęskie.

15. Dopełniacz-miejscownik liczby podwójnej

a) W zaimkach i obu typach odmiany przymiotników brak rozróżnień rodzajowych.

b) Uogólniona końcówka *-u* we wszystkich rzeczownikach; brak jakichkolwiek rozróżnień rodzajowych.

c) Stan jak 15. pkt b.

16. Celownik-narzędnik liczby podwójnej

a) W zaimkach i odmianie złożonej przymiotników brak rozróżnienia rodzajowego, w odmianie prostej przymiotników opozycja: żeńskie || nieżeńskie.

b) maskulina: *stołoma, mążema, vołoma, gost'ma, karheńma*

neutra: *l'atoma, pol'ema, irheńma, t'el'ęt'ma*

feminina: *vodama, duśama, kost'ma, mat'ełma, jątrévma*

c) Uogólnienie końcówki *-oma* na wszystkie rzeczowniki męskie i nijakie wytworzyło opozycję: żeńskie || nieżeńskie; pod koniec doby staropolskiej do rzeczowników żeńskich przenika końcówka *-oma*, osłabiając wyrazistość tej opozycji rodzajowej.

Kształtowanie się rozróżnień rodzajowych w poszczególnych przypadkach nasuwa kilka obserwacji ogólniejszej natury. Przekształcanie się dawnych deklinacji tematycznych w staropolskie deklinacje rodzajowe ujawniło zmorfologizowaną opozycję trzech odziedziczonych rodzajów: męskiego, żeńskiego i nijakiego tylko w mian. lp. (i to zresztą niepełną wobec jej braku w rzeczownikach miękkotematowych typu *gość*, *kość* itp.) oraz w synkretycznym z nim bier. lp. Tam jednak w wyniku ukształtowania się synkretyzmu dop.-bier. rzeczowników męskożywotnych pod koniec doby staropolskiej uformowała się nowa opozycja rodzajowa: męskożywotne || męskonieżywotne, żeńskie, nijakie. W pozostałych przypadkach lm. i lpodw.¹¹ były to opozycje dwurodzajowe ze zdecydowaną przewagą typu: żeńskie || nieżeńskie (wystąpił ośmiokrotnie), następnie: męskie || niemęskie (trzykrotnie) oraz: nijakie || nienijakie (dwukrotnie). Podobny układ występuje również w płaszczyźnie kongruencyjnej. W związkach syntaktycznych rzeczowników z zaimkami oraz przymiotnikami (w odmianie prostej bądź złożonej) trójrodzajowa opozycja charakteryzowała mian. lp., bier. lp.¹², mian. lm. (oraz synkretyczny z nim woł. lm.), opozycja: żeńskie || nieżeńskie występowała dziewięciokrotnie, męskie || niemęskie – jednokrotnie, nijakie || nienijakie – jednokrotnie. Wydzielanie trzech odrębnych paradygmatów rodzajowych dla doby staropolskiej (podobnie zresztą jak i w polszczyźnie współczesnej) w płaszczyźnie zarówno zmorfologizowanych opozycji rodzajowych rzeczowników w poszczególnych przypadkach, jak i kongruencyjnej jest więc skutkiem bardziej konwencji przejętej z gramatyki łacińskiej niż rzeczywistości językowej. Dominującą w obydwu płaszczyznach była wówczas opozycja: żeńskie || nieżeńskie i ona tworzyła zasadniczą oś różnic paradygmatycznych między rzeczownikami.

Nietrudno również zauważyć, iż ukształtowane w dobie staropolskiej zmorfologizowane rozróżnienia rodzajowe w rzeczownikach w zdecydowanej większości przypadków są zbieżne z ukształtowanymi już wcześniej rozróżnieniami w zaimkach i przymiotnikach w obu typach odmiany. Tym samym (jak już na wstępie wspomniałem) spełniały one rolę wzorca strukturalnego dla przegrupowania się rzeczowników w paradygmaty rodzajowe.

Pełna zgodność w tym względzie zachodziła w następujących przypadkach: dop. lp. (opozycja: żeńskie || nieżeńskie), cel. lp. (*idem*), narz. lp. (*idem*), cel. lm. (*idem*), bier. lm. (nijakie || nienijakie), narz. lm. (żeńskie || nieżeńskie), miejsc. lm.

¹¹ Z wyłączeniem dop.-miejsc. lpodw., który był bezrodzajowy.

¹² Tu również, jak w rzeczownikach, została ona zastąpiona przez opozycję: męskożywotne || męskonieżywotne, żeńskie, nijakie.

(*idem*), mian.-bier. lpodw. (męskie || niemęskie)¹³, cel.-narz. lpodw. (żeńskie || nieżeńskie); łącznie dziewięć przypadków.

W trzech innych przypadkach wzorzec zaimkowo-przymiotnikowy został wprawdzie skopiowany, lecz nie do końca: zróżnicowanie rodzajowe właściwe zaimkom i przymiotnikom nie ogarnęło w tych przypadkach wszystkich rzeczowników. I tak – przypomnijmy – w mian. lp. i bier. lp. opozycja: męskie || żeńskie || nijakie objęła rzeczowniki twar-dotematowe oraz neutra, brak opozycji między miękko-tematowymi typu *ogień, gość, kość, złość* itp. (realizuje się ona w tych wypadkach w płaszczyźnie kongruencyjnej); w miejsc. lp. opozycja: żeńskie || nieżeńskie objęła tematy miękkie oraz na spółgłoskę tylnojęzykową, w pozostałych twar-dotematowych brak opozycji (por. *o wodzie, o lecie, o lesie* itp.). Również tylko w trzech przypadkach opozycja rodzajowa w rzeczownikach ukształtowała się odmiennie niż w zaimkach i przymiotnikach. I tak w woł. lp. oraz mian. (i synkretycznym z nim woł.) lm. właściwemu zaimkom i przymiotnikom rozróżnieniu męskie || żeńskie || nijakie odpowiada w rzeczownikach opozycja męskie || niemęskie oraz nijakie || nienijakie, ogarniająca zresztą tylko część rzeczowników. W dop. lm. ukształtowana pod koniec doby staropolskiej dość wyraźna opozycja: męskie || niemęskie jest efektem silnej tendencji do uchylenia homonimii dop. lm. i mian. (u nieżywo-tych również bier.) lp. bardzo licznych maskulinów międko- i twar-dotematowych przez ekspansję końcówki *-ów*. Tendencja ta okazała się silniejsza niż oddziaływanie bezrodzajowego wzorca zaimkowo-przymiotnikowego, który zresztą nie pozostał bez wpływu na dalszą ewolucję form fleksyjnych tego przypadku, szczególnie w gwarach. Bezrodzajowym od początków dziejów polszczyzny był natomiast dop.-miejsc. lpodw. W sumie więc w dwunastu przypadkach rzeczownikowych trzech liczb powielone zostały całkowicie lub częściowo rozróżnienia rodzajowe ukształtowane wcześniej w zaimkach i przymiotnikach, w trzech – odbiegły od tego wzorca. W świetle tych faktów dominująca rola wzorców zaimkowo-przymiotnikowych w kreowaniu nowego porządku strukturalnego w deklinacji rzeczowników polskich w okresie staropolskim jest oczywista.

Ukształtowany w dobie staropolskiej układ z-morfologizowanych opozycji rodzajowych w paradygmatach lp. i lm.¹⁴ uległ oczywiście przekształceniom w następnych stuleciach. Rzecz charakterystyczna, objęły one głównie paradygmat lm., w lp. opozycje rodzajowe w poszczególnych przypadkach pozostały bez zmian: męskie || żeńskie || nijakie w mian. lp., żeńskie || nieżeńskie w dop., cel.,

¹³ W zaimkach i odmianie prostej przymiotników była to opozycja form: męskie | niemęskie, w odmianie złożonej przymiotników: żeńskie | nieżeńskie. Rzeczowniki odwzorowały opozycję zaimkową.

¹⁴ Liczba podwójna już w XVI w. szybko zanikała.

narz. i miejsc. lp., częściowa opozycja: męskie || niemęskie w woł. lp.¹⁵ Jedynie w bier. lp. (o czym już była mowa) układ z początków formowania się rzeczownikowej deklinacji polskiej (męskie || żeńskie || nijakie) przekształcił się pod koniec doby staropolskiej w nową opozycję wskutek pojawienia się synkretyzmu dop.-bier. lp. jako wykładnika nowego, męskożywotnego rodzaju gramatycznego, ale przemiana ta dokonała się jednak w granicach czasowych doby staropolskiej.

Natomiast całkowicie zniwelowany został pierwotny układ zmorfologizowanych opozycji rodzajowych w paradygmacie lm. Poza dop. lm., w którym do dziś w języku literackim utrzymała się opozycja: męskie (mogące przybierać końcówkę *-ów*) || niemęskie (końcówki tej nieprzybierające), staropolskie zróżnicowania rodzajowe w innych przypadkach zastąpiły nowe opozycje rodzajowe w mian., woł. i bier. lm. (męskoosobowość || niemęskoosobowość) oraz zdemorfologizowane bezrodzajowe formy fleksyjne cel., narz., miejsc. lm. Zmiany te dokonały się w zasadzie w dobie średniopolskiej. We wszystkich tych wypadkach – jak to w literaturze przedmiotu zostało już stwierdzone¹⁶ – wzorcem strukturalnym były uprzednie zmiany w rozróżnieniach rodzajowych w zakresie zaimków i przymiotników.

Sumując zatem sformułowane już uprzednio obserwacje dotyczące przekształceń rodzajowych (morfologizacyjnych i demorfologizacyjnych) w paradygmacie lm. oraz fakty dotyczące morfologizacji rodzaju w zakresie fleksji rzeczowników w dobie staropolskiej podane w tym artykule, stwierdzić możemy w ogólnym wniosku, iż w całej historii systemu fleksyjnego rzeczowników polskich dzieje paradygmatów zaimkowo-przymiotnikowych spletają się w związku przyczynowo-skutkowym z dziejami paradygmatów rzeczownikowych, stanowiąc ważką inspirację dokonujących się w nim przemian. Tym samym również rozleglejszą podstawę faktograficzną zyskuje pogląd tych badaczy, którzy w nadrzędności przemian rodzajowych w obrębie zaimków i przymiotników w stosunku do procesów normalizacyjnych w deklinacji rzeczownikowej upatrują ważne, a nawet główne źródło odnowy systemu fleksyjnego słowiańskich rzeczowników¹⁷.

¹⁵ Por. W tej kwestii analizy J. Tokarskiego (*Fleksja polska*. Warszawa 1973 s. 59-96).

¹⁶ Zob. K u c a ł a, jw.; R z e p k a. *Morfologizacja i demorfologizacja rodzaju* ...

¹⁷ Zob. J. K u r y ł o w i c z. *O rozwoju kategorii gramatycznych*. Kraków 1968; t e n ż e. *Podstawowe kategorie morfologiczne*. "Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 28:1971; F. M a r e ś. *The Historic Development of the Slavic Noun Declension. Part 2: The Development of Forms*. W: *Československé přednasky pro VI mezinárodní sjezd slavistů*. Praha 1968; H o n o w s k a, jw.; W. R. R z e p k a. *Rola wzorców zaimkowych i przymiotnikowych w ewolucji systemu fleksyjnego rzeczowników polskich*. W: "Tgolt chole Městro". *Gedenkschrift für Reinhold Olesch*. Köln 1990 s. 107-115.

ZUR GENUSMORPHOLOGIESIERUNG IM BEREICH DER FLEXION
DES SUBSTANTIVS IM ALTPOLNISCHEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

In slawischen Sprachen erfolgte eine Wandlung des Flexionssystems der Substantive. Die alten Stammparadigmen wurden zu Genusparadigmen. Im vorliegenden Artikel werden Morphologiesierungsprozesse der alten grammatischen Genera im Altpolnischen behandelt, was bis jetzt eigentlich noch nicht geschehen ist.

Dieser Prozeß beruhte darauf, daß Substantivendungen die Funktion der Genuskategorie übernommen haben, wobei die Genusinformation durch die Opposition der Endungen (bzw. Gruppen von Endungen) realisiert wurde, wo jede der Endungen an ein bestimmtes Genus gebunden war. In dem Artikel wurden Veränderungen vorgestellt, die Genusoppositionen in einzelnen Kasus begründet haben. Der Untersuchung werden Erkenntnisse von T. Lehr-Splawifski zugrundegelegt. Sie werden mit dem Stand der ausgehenden altpolnischen Periode konfrontiert, was an Texten bezeugt wird und in der Sekundärliteratur beschrieben wurde.

Übersetzt von E. Krukowska